

**Актуальне дослідження з аграрної історії
України (до виходу в світ книги
С.О. Борисевича «Законодавче
регулювання поземельних відносин
у Правобережній Україні (1793-1886 роки):
Монографія. – К.: Вид-во НАДУ,
2007. – 422 с.)**

Аграрна історія України приваблювала багатьох дослідників, її проблематика завжди актуальна і практично невичерпна. Не є винятком у цьому плані й рецензована монографія С.О. Борисевича. Вона, безумовно, оригінальна за своєю тематичною спрямованістю, бо, за словами автора, «у запропонованій праці обрано незвичний шлях ретроспективного аналізу еволюції поземельних відносин – через дослідження російського імперського законодавства, яке все ще слабо залучається до комплексного дослідження» (с. 3). Автор цілком доречно звертає увагу на ту обставину, що кінець XVIII-XIX ст. ознаменувалися суттєвим взаємовпливом двох правових культур – Російської імперії та Речі Посполитої.

С.О. Борисевич поставив своєю метою всебічно висвітлити еволюцію законодавчого врегулювання поземельних відносин у Правобережній Україні упродовж 1793-1886 рр. шляхом аналізу відповідних законодавчих актів (усього понад 600). На їх підставі автор вивчив польську законодавчу практику регулювання поземельних відносин та виявив суттєві відмінності принципів, які декларували польське і російське законодавства, що певний час співіснували в краї. Значну увагу він приділив еволюції ставлення правлячих кіл російської імперії до правового принципу недоторканності приватної власності зі збереженням інституту конфіскації маєтків.

Дослідник ґрунтовно розкриває особливості правового статусу державного і приватного землеволодіння після приєднання Правобережної України до російської імперії, причому звертає увагу на законодавство, спрямоване на закріплення державного контролю над поміщицьким землеволодінням, та законодавчі заходи російської влади проти польської шляхти

і землевласників. Визначаються правові засади формування удільного землеволодіння.

Порівнюючи російське і польське законодавство, автор дослідив процес подолання протиріч між ними, запропонував періодизацію розвитку російського законодавства щодо врегулювання поземельних відносин. У монографії приділяється суттєва увага законодавчому регулюванню змін іпотечного кредитування та визначенню їх причин, особливостям правового регулювання церковного землеволодіння і політиці секуляризації церковних земель, землекористуванню державних і поміщицьких селян та законодавчій специфіці аграрної реформи 1861 р.

С.О. Борисевич узагальнює законодавчу політику стосовно землеволодіння та землекористування міщан, купців, колоністів та єврейського населення й порушення монопольного права дворянства на приватне володіння земельними угіддями. Автор аналізує проведення генерального межування в краї та особливості його законодавчого регламентування, а також визначає передумови і законодавчі принципи реформування земельного статусу «вільних людей» та чиновників. Об'єктом вивчення стали політичні, етнічні й соціально-економічні чинники правового регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні.

Хронологічні рамки монографії автор обмежив 1793-1886 рр. Якщо нижня межа для читача цілком зрозуміла (адже за другим поділом Польщі Правобережна Україна ввійшла до складу Російської імперії), то верхня межа обґрунтована, на нашу думку, не зовсім чітко (с. 6). На жаль, автор не приділив достатньої уваги теоретико-методологічним засадам та методичним засобам дослідження, відвівши для цього лише невеликий абзац (с. 6).

Праця С.О. Борисевича спирається на широку джерельну базу. Цілком зрозуміло, що основним джерелом послужило «Полное собрание законов Российской империи», яке автор скрупульозно дослідив. Він дав власну характеристику численних різновидів законодавчих актів, зокрема іменних імператорських указів. Заслугує на увагу своєрідна трактовка дослідником понять «закон» та «підзаконний акт» стосовно реалій XIX ст. У певній мірі автор використав і фонди ЦДІАК та Державного архіву Хмельницької області, однак чомусь відсутні матеріали Державних архівів Київської, Житомирської чи Вінницької областей, в яких міститься чимало документів із поземельних відносин на Правобережжі.

Досить стисло висвітлюється й історіографія проблеми. Хоча на десяти сторінках і згадуються імена близько шести десятків дослідників (у списку джерел та літератури фігурує понад 100 авторів), але бракує достатньо широкого узагальнення, яке б підтверджувало авторський висновок про відсутність спеціальних досліджень з приводу російського законодавчого врегулювання поземельних і соціальних відносин у Правобережній Україні. Практично відсутній аналіз польської історіографії з досліджуваної проблеми. При аналізі історіографії досліджуваної проблеми варто було б простежити, до яких наукових (історичних) шкіл належали вчені, які висвітлювали у своїх працях проблеми законодавчого регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793-1886 роки).

Структура монографії цілком логічна і не викликає особливих заперечень, проте доцільно було б главу «Законодавчі положення аграрної реформи 1861 р.» розглянути у розділі IV «Удосконалення законодавства в поземельних відносинах унаслідок Листопадового повстання (1830-1860 роки) як результат. Тим більше, що розділ V, у якому міститься ця глава, носить назву «Вплив Січневого повстання на законодавче врегулювання поземельних відносин (1861-1865 роки). Відомо, що Січневе повстання відбулося у 1863 році, тому воно аж ніяк не могло впливати на поземельні відносини 1861-1862 років. Отже, бажано було б змінити хронологічні рамки V розділу на 1863-1865 роки й розпочати виклад із другої глави «Січневе повстання 1863 р. і законодавча політика в поземельних відносинах». З цього слідує, що і хронологічні рамки IV розділу треба завершити 1862 роком включно.

У розділах другому – шостому широко розкрита досліджувана проблема, однак ознайомлення з розділом другим свідчить, що польська законодавча практика у поземельних відносинах у Правобережній Україні в кінці XVIII – на початку XIX ст. висвітлена конспективно. На наш погляд, рецензована праця значно б виграла, якби автор дав загальну характеристику польського земельного законодавства, яке діяло на Правобережжі напередодні його

приєднання до Росії, тоді можна було б краще зрозуміти, які його норми продовжували діяти, а які були змінені чи скасовані російськими законодавчими актами Катерини II та Павла I. Бажано було б дослідити й польські джерела. З висновками дослідника до другого розділу рецензенти цілком згодні, однак викликає сумнів: чи всі польські поміщики і шляхта відзначалися опозиційністю до російської влади? Чи до всіх них царський уряд застосовував репресивні заходи щодо нерухомості» (с. 44). Де ж тоді взялися на Правобережжі численні маєтки польської шляхти та магнатів? За свідченням Т.Д. Чубіної (див.: Чубіна Т.Д. Рід Потоцьких: особистості на тлі епохи. – Черкаси, 2007) майже всі представники чоловічої статі цього роду після поділів Польщі стали служити царському уряду й зберегли свої володіння в 1,5 млн га з 130 тис. кріпаків.

У третьому розділі йдеться про поширення російського законодавства на поземельні відносини у 1801-1830 рр. Спираючись на численні законодавчі акти Російської імперії, дослідник дійшов висновку, що в першу третину XIX ст. законодавче регулювання торкнулося питань володіння, користування та розпорядження земельними угіддями всіх верств населення Правобережної України. Держава бажала уніфікувати земельне законодавство, поставити поземельні відносини під свій жорсткий контроль. Цьому процесові перешкоджали політичні та соціально-економічні чинники (наполеонівські війни, опозиційність польської еліти, контроль над судово-адміністративним апаратом з боку польських поміщиків). Розвиток товарно-грошових відносин привів до монополізації права дворянства на володіння землею, одним із наслідків чого стало руйнування поміщицьких маєтків. Деякі висновки автора носять суперечливий характер. Так, він зазначає, що у першій третині XIX ст. «верховна влада шляхом законодавчого врегулювання прагнула досягти поєднання чинного на теренах краю польського і російського законодавства». Однак далі автор говорить про витіснення польського законодавства (с. 129). Цілком зрозуміло, що зазначені дії імперської влади мали місце, проте їх слід деталізувати в часі.

У четвертому розділі простежуються зміни законодавства у поземельних відносинах внаслідок польського повстання 1830-1831 рр. С.О. Борисевич цілком слушно зауважує, це повстання мало значні військові, майнові, політичні та соціокультурні наслідки. Царизм вдався до репресивної політики щодо повстанців, протиставлення українського селянства і польських поміщиків, проте значній частині останніх вдалося зберегти свої маєтки. 30-50-ті рр. XIX ст. відзначилися значними новаціями у законодавстві земельних відносин, які диктувалися реаліями соціально-економічного розвитку краю. Хотілось би, щоб автор висловив свою думку, чому інвентарна реформа 1847-1848 рр. не

поширилась на Лівобережжя і Південь України, деталізувати вплив революції 1848-1849 рр. у країнах Західної Європи (дослідник практично з цього приводу обмежився лише однією фразою: «Європейські революційні події, які почали поволі проникати в цей край, також не сприяли належному втіленню реформи в життя» (с. 185)). На нашу думку, термін «Листопадове повстання 1830 року» штучно обмежує час польського повстання 1830-1831 рр.

П'ятий розділ відзначається вузькими хронологічними рамками і відображає зміст селянської реформи 1861 р. та вплив польського повстання 1863 р. на законодавче регулювання поземельних відносин на Правобережжі. У монографії докладно проаналізоване Положення з поземельного влаштування селян, які живуть на поміщицьких землях, у губерніях Київській, Подільській і Волинській». Наступні зміни в законодавстві автор розглядає крізь призму Січневого повстання, коли антипольська політика російського уряду «набула тотальних форм у всіх можливих сферах суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного життя цього регіону. В оновленій формі вона на цей раз була переважно спрямована у саме «серце» польської могутності в краї – на землю» (с. 206). Погоджуючись з основними положеннями автора в цьому розділі, хотілося б зауважити, що його назва вужча порівняно з її змістом.

У заключному, шостому, розділі детально розглянуті регіональна специфіка аграрної реформи 1861 року, трансформація поземельних

відносин, зумовлена Січевим повстанням 1863 р., поміщицьке, державне землеволодіння, землекористування чиншовиків і «вільних людей», акціонерних товариств, церкви, колоністів та міст.

Монографія завершується ґрунтовними висновками, в яких привертає увагу запропонована автором періодизація еволюції законодавчого регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні у досліджуваний період).

Отже, тема, обрана С.О. Борисевичем, безумовно, важлива і актуальна. Земельне питання завжди було пріоритетним серед усіх інших проблем України, так як від врегулювання поземельних відносин залежала і залежить доля держави. Проблема законодавчого врегулювання поземельних відносин у Правобережній Україні є важливою для нашого часу, бо вона вимагає подальшого поглибленого вивчення, незважаючи на певні здобутки вітчизняної історіографії. Сама монографія С.О. Борисевича є вагомим внеском у розвиток історико-правової науки в галузі аграрного законодавства.

Сфера практичного використання монографії широка. Її результати і висновки можуть бути використані для подальшого вивчення процесу правового регулювання поземельних відносин в Україні, у викладацькій та краєзнавчій роботі, в дослідженнях з історії України, історії правового регулювання суспільних відносин, у лекційних курсах та на семінарських заняттях з історії України та історії держави і права.